

ՈՌՈՒԲԵՆ ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՔՈՒԵԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ (231-232 թթ.)

Հայաստանի և Քուշանական տերության միջև Արտաշիր Պապականի դեմ դաշինքի կնքելը՝ 231-232 թթ.-ի հռոմեա-իրանական պատերազմին մասնակցելու նպատակով պատկանում է վիճելի փաստերի շարքին: Այդ դաշինքի մասին վկայությունները պահպանվել են համեմատաբար ուշ աղբյուրներում՝ միայն Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու աշխատություններում: Ըստ հայ պատմագիրների Քուշանական թագավորության հետ ռազմական դաշինք է կնքել Հայոց թագավոր Խոսրովը՝ հունա-հռոմեական աղբյուրների Տրդատ II-ը (217-252 թթ.) իր հակառակորդ Արտաշիր Պապականին արևելքից հարված հասցնելու նպատակով: Հայաստանի և քուշանների դաշնակցելու փաստը չի նշվել հունա-հռոմեական աղբյուրներում (Դիոն Կասիոսի, Հերոդիանոսի երկերում), որոնք հայտնում են Հռոմեական կայսրության՝ Սասանյանների դեմ մղած կռիվների մասին: Ընդ որում, իրադարձությունների նրանց տված շարադրանքին պակասում են հաջորդականությունն ու ամբողջականությունը:

Պատմաբանները չեն հանգել միասնական տեսակետին Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու հաղորդումների արժանահավատության վերաբերյալ: Այսպես, Ռ. Գրուսեն անվերապահորեն վավերական է համարում հայկական պատմական ավանդույթի հաղորդած փաստը: Ըստ Ռ. Գրուսեի՝ Տրդատի (Խոսրովի) դաշնակիցն էր քուշան արքա Վասուդևան¹: Նմանապես Բ.Յ. Ստավիսկին, Գ.Մ. Բոնգարդ-Լեվինը գտնում են, որ քուշանները մասնակից են դարձել Հայոց թագավորի նախաձեռնած հակասասանյան դաշինքի²: Ի տարբերություն նրանց Ա. Քրիստենսենը, Ռ. Ֆրայը, Վ.Գ. Լուկոնինը կամ բնավ չեն նշում հայկական աղբյուրների

¹ Grousset R., Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1973, p. 114.

² Ставицкий Б., Средняя Азия в кушанский период - История таджикского народа, Москва, 1963, т. 1, с. 367; Бонгард-Левин Г., Ильин Г., Индия в древности, Москва, 1985, с. 408.

այդ վկայությունը, կամ էլ մերժում դրա հավաստիությունը³: Այսպիսով, Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալների հանդեպ գիտության մեջ արտահայտված թերահավատությունը պահաջում է դրանք հիմնավորել լրացուցիչ փաստացի նյութով: Այս խնդրում հետաքրքրություն է ներկայացնում Հերոդիանոսի կողմից 231-232 թթ.-ի հռոմեա-իրանական պատերազմի գրած պատմությունը, որը սակայն բովանդակում է մութ և պարզաբանմանը դեռ կարոտ դրվագներ:

Պատերազմն սկսվեց հռոմեական զորքերի ծավալուն հարձակմամբ երեք ուղղությամբ: Առաջին հռոմեական բանակը դաշնակից Հայաստանի վրայով ներխուժեց Մարաստան: Նրան իր զորքով միացավ Հայոց արքան: Երկրորդ հռոմեական բանակը Եփրատի երկայնքով շարժվեց դեպի Պարսից ծոց, այսինքն նպատակ ուներ գրավելու Տիգրոնը: Եվ երրորդ բանակը կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի գլխավորությամբ շարժվեց «միջին ուղիով»: Հերոդիանոսը չի ձգձգրտում, թե աշխարհագրական ո՞ր վայրում էր գտնվում Ալեքսանդր Սևերոսն իր բանակով, այսինքն՝ որտե՞ղ էր անցնում այդ «միջին ուղին»: Սակայն Հայաստանում, Մարաստանում և Հարավային Միջագետքում հռոմեական մյուս բանակների գործողությունների պայմաններում ակնհայտ է, որ կայսերական զորագնդերը գործողություններ էին ծավալել Ասորեստանում (Հյուսիսային Միջագետքում):

Պատերազմը հռոմեացիների համար ավարտվեց ծանր անհաջողությամբ: Դեպի Միջագետքի հարավը խորացած հռոմեական զորքերը ջախջախվեցին պարսից հեծելազորի կողմից: Ալեքսանդր Սևերոսը, գործելով Կենտրոնական Միջագետքում, չհասցրեց գալ նրանց օգնության և շուտով՝ բանակում սկսված համաճարակի հետևանքով նահանջեց Սիրիա: Հաջողաբար էր սկզբում ընթանում Մարաստանում գործող հռոմեական բանակի և նրա դաշնակից հայկական զորքերի գործողությունը Հերոդիանոսի հաղորդմամբ, սասանյան զորքերի հակառակորդները օգտագործում էին անհարթ և խորդուբորդ տարածքը, բայց կայսեր նահանջից հետո ստիպված էին ետ քաշվել Հայաստան:

³ Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, pp. 88-89; Frye R., The History of Ancient Iran, München, 1984, pp. 293-294; Луконин В., Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987, с. 214.

Հերոդիանոսի աշխատության ուսումնասիրողները համամիտ են, որ նա ցուցաբերում է նյութի թուր իմացություն, աղուտ պատկերացումներ ունի իր նկարագրած իրադարձությունների աշխարհագրության մասին: Ինչպես նշում է Ա. Դովատուրը «Հերոդիանոսի աշխարհագրական գիտելիքները աչքի չեն ընկնում ընդարձակությամբ և ճշգրտությամբ»⁴: Ա. Դովատուրի դիտարկումներով Հերոդիանոսի հաղոդումներում հռոմեական կայսրերի (Կարակալայի, Մակրինոսի) արշավանքների մասին բացակայում են «որևէ աշխարհագրական ցուցումներ»: Պատմիչը, օրինակ շփոթում է Երջանիկ և Սկենիտական Արաբիաները: Պարսից ծոցը Հերոդիանոսի պատկերացմամբ գտնվում է «բարբարոսական երկրի արևելքում» (VI, 5, 2)⁵:

Հերոդիանոսի կողմից 231-232 թթ.-ի Արևելքում պատերազմական գործողությունների ներկայացրած նկարագրության մեջ անկարելի է անուշադրության մատնել նրա վկայությունը մի իրադարձության մասին, որը տեղի է ունենում Մարաստանում ծավալվող կռիվների թեժ պահին:

Հերոդիանոսը պատմում է. «...Եկան պարսիկի մոտ ինչ-որ գուժկաններ և հաղորդեցին, որ պարթևների արևելյան երկրամասերում երևան եկավ հռոմեացիների մեկ այլ բանակ և հարձակվում է նա հարթավայրերով: Այդ իսկ պատճառով, զգուշանալով, որ նրանք արագ ավերելով պարթևների երկիրը կներխուժեն Պարսք, նա (Արտաշիր Պապականը – Ռ.Մ.) թողնելով իր ուժերի մի մասը, որը նրա կարծիքով բավարար պիտի լիներ Մարաստանի պաշտպանության համար, ինքն իր զորքով շտապեց դեպի Արևելք» (V, 5-6):

Հերոդիանոսի այդ հաղոդումը դեռ չի քննվել Սասանյան Իրանի և քուշանների պատմության մասնագետների կողմից: Ա. Քրիստենսենը, Ռ. Ֆրայը, Վ.Գ. Լուկոնինը չեն անդրադառնում այստեղ առկա տվյալներին, թեև այդ տվյալները անխուսափելի հարցեր են առաջացնում: Հերոդիանոսը պնդում է աներևակայելի, ֆանտաստիկ մի իրադրություն. հռոմեական բանակի հարձակումը Սասանյանների խոր արևելյան թիկունքի վրա: Ուշագրավ է, որ այդ հարձակմանը

⁴ Доватур А., Историк Геродиан – Геродиан. История императорской власти после Марка, Вестник древней истории, 1972, № 1, с. 241; Հերոդիանոսի աշխարհագրական անճշտությունների ցանկը բերված է նաև՝ Herodian. History. transl. by C.K. Whitaker, Cambridge (Mass.), v. 1, 1969, Introduction; p. XLIV. Dopp, Herodianus (3) RE Bd VIII, Stuttgart, 1913, col. 957.

⁵ Доватур А., Историк Геродиан..., с. 241.

ենթարկվում են Պարթևքի արևելյան երկրամասերը՝ այսինքն Սասանյանների հակառակորդն իր հարձակումը ձեռնարկում է արևելքից՝ Պարթևստանին (Պարթևքին) հարակից Բակտրիայից՝ Քուշանական տերության հենց կենտրոն եղած երկրից։ Իր հերթին Արտաշիրը շտապ շրջում է դեպի արևելք իր հակառակորդին ընդառաջ, արդեն նույնիսկ բուն Պարսքին վտանգը կանխելու մտադրությամբ։ Անշուշտ սխալ կլիներ մերժել այդ հաղորդման իսկությունը՝ լոկ այն պատճառով, թե այստեղ իբրև հարձակվողներ հիշատակվում են հռոմեացիները, որոնք իսկապես ոչ մի կերպ չէին կարող հայտնվել Բակտրիայի տարածքում։ Հերոդիանոսի այդ հաղորդման մեջ, ի տարբերություն իր երկի մի շարք այլ դրվագների, վերարտադրված է արևելյան ռազմաբեմը կազմող երկրների աշխարհագրական ճիշտ դասավորումը։ Մարաստան, Պարթևք, Պարսք։ Հերոդիանոսի տեքստում այդ ճշացող անհեթեթությունը՝ հռոմեական բանակի գրոհը Բակտրիայի տարածքից, անշուշտ, պիտի վերագրվի նրա կողմից աշխարհագրության՝ կոնկրետ Արևելքի էթնոքաղաքական իրողության թույլ իմացությանը, որն և պիտի պայմանավորեր իր կողմից աղբյուրի թերի ըմբռնումը և քուշանների փոխարեն կամայաբար հռոմեացիների զետեղելը։ Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ հունա-հռոմեական պատմագրությանը հայտնի էր «քուշան» էթնոնիմը, այն հայտնվում է հայկական պատմագրության մեջ (Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ) Սասանյանների վիմագրություններում, ավելի վաղ՝ չինական աղբյուրներում⁶։ Քուշանական տարածքի՝ ժամանակակից հյուսիսային Աֆղանստանի բնակիչներին հռոմեացիները ճանաչում էին սովորաբար «ինդկա-սկյութերի» անվան տակ⁷։ Ուստի, շատ հավանական է, որ Հերոդիանոսի մեզ անհայտ աղբյուրը հիշատակում էր «քուշան» անունը, որն անժանոթ էր պատմիչին։ Տեղափոխելով հռոմեական բանակը հեռու Արևելք, Պարթևքից այն կողմ, Քուշանական թագավորության սահմանների ներսը, Հերոդիանոսը վարվում էր ճիշտ ըստ Արևելքի մասին իր ունեցած աղուտ պատկերացումների, որոնց համաձայն Պարսից ծոցը գտնվում էր Արևելքում։ Որպես դրա արդյունք

⁶ Ставиский Б., Средняя Азия..., с. 355.

⁷ Grousset R., L'Empire des Steppes, Paris, 1948, p. 69. Շատ հավանական է, որ Ամմիանոս Մարկելինոսը, ինչպես այդ ենթադրվում է (Аухонин В., Древний..., с. 228), «Քուշան» անունը հաղորդում է աղավաղված ձևով՝ "euseseni" (Am. Marc. XVI, 9, 4). Պա հռոմեական պատմագրության մեջ քուշանների միակ հիշատակումն է։

իրար են միացվում իրար չհարող պատերազմական դրվագներ: Դեպի Արևելք է ուղևորվում Արտաշիր Պապականը Պարթևքը պաշտպանելու մտադրությամբ: Դեպի Արևելք՝ Պարսից ծոցի ուղղությամբ է շարժվում նաև հռոմեական առաջապահ զորքը: Մարաստանից Պարթևք Արտաշիրի հեռանալուց հետո Հերոդիանոսի երկում տրված է հռոմեացիների համար կործանարար մի ճակատամարտի նկարագրություն, բայց այդ ճակատամարտը իրականում տեղի էր ունեցել Հարավային Միջագետքում, բացառված չէ, որ Տիգրոնի մոտակայքում, որին Հերոդիանոսը սակայն չի հիշատակում: Թերևս ուշագրավ է, որ այդ ճակատամարտը նկարագրելիս Հերոդիանոսը չի հիշատակում Արտաշիր Պապականի մասնակցությունը: Այնուհետև արդեն պատմելով հռոմեական զորքերի Սիրիա վերադարձի մասին, Հերոդիանոսը հիշատակում է ճակատամարտը Պարթևքում, որտեղ ի տարբերություն իր երկի նախորդ գլխում նկարագրած ճակատամարտի, պարսիկները ունեցան շատ սպանվածներ և վիրավորներ (VI, 5).

231-232 թթ. Արտաշիր Պապականը մարտնչելով երեք ճակատով, կարողացավ ետ մղել իր հակառակորդների՝ արևմուտքում հռոմեացիների և հայերի և արևելքում քուշանների գրոհները:

Այսպիսով, Հերոդիանոսի պահպանած տվյալները 231-232 թթ.-ի մեծ պատերազմի մասին ոչ միայն հաստատում են հայկական պատմական ավանդույթի վավերականությունը՝ Հայոց և քուշան արքաների միջև հակասասանյան դաշինքի կնքման մասին, այլև թույլ են տալիս հաստատապես պնդելու, որ այդ դաշինքի համաձայն քուշանական տերությունը մասնակից էր Արտաշիր Պապականի դեմ պատերազմին:

RUBEN MANASSERYAN

ON KUSHANS' PARTICIPATION AT WAR OF ROMAN EMPIRE AND ARMENIA AGAINST THE SASANIANS (231-232)

Herodian (V, 5-7), informing of the "Roman army" which attacked the eastern regions of Parthia (... φαίνοντο Πρωταίων στρατός έτερος εν τοις έψοις μέρεσι Παρθυαίων...) i.e. advanced from Bactria, in reality mentions Kushans's expedition against Artashir Papakan.